

Мехмет Ялчынкая

**ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯ КАТАРЫНДА
ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ**

Мехмет Ялчынкая

**ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ
КАТЕГОРИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ**

Yalchynkaya Mehmet

RESEARCH OF PHRASEOLOGICAL UNITS AS A LINGUISTIC CATEGORY

УДК: 494.3-561

Аталган илимий макалада жалпы эле фразеологизмдердин туруктуу тил бирдиктери жана универсалиялар катарында жалпы тил илиминде изилдениши кеңири талдоого алынат. Фразеологизмдердин тил илиминде изилденишине салым кошушкан алдыңкы окумуштуулардын эмгектерине сереп алынып, алардын жалпы тил илиминде фразеологизмдердин тилдик категория катарында аныкталышына кошкон салымы анализденет.

Негизги сөздөр: *фразеологизмдердеги борбордук маани, фразеологизмдерди когнитивдик өнүптөн окуп үйрөнүү, тилдердин салыштырма типологиясы, тектеши тилдерди изилдөө, фразеологиялык бирдиктердин актуалдуу маселелери, фразеологизмдердин тилдер аралык эквиваленттүүлүгү, кошумча маани.*

В этой статье подвергается в комплексному анализу исследования ведущих ученых мира и России в области устойчивых словосочетаний вообще, фразеологизмов в частности. В тоже время актуализируются мнения языковедов в отношении когнитивной и категориальные основы фразеологизмов как таковых. Так как в данных устойчивых конструкция языка содержатся не только ментальные особенности данных народов, но и одновременно наиболее четко отражаются типологические формы выражения концептов на разных языках. С этой точки зрения, прежде всего, акцентируется автором общеязыковые значения ФЕ как важных структурных единиц.

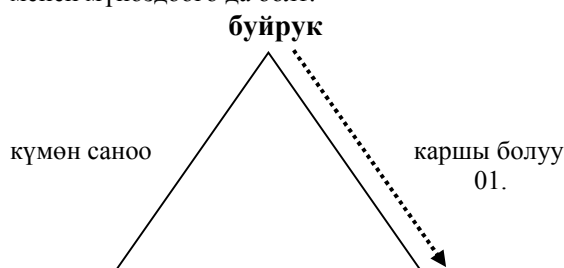
Ключевые слова: *центры значений фразеологизмов, изучение фразеологических единиц с когнитивной точки зрения, сравнительная типология языков, сопоставительное исследование, актуальные вопросы фразеологических единиц, межъязыковая эквивалентность фразеологизмов, дополнительные значения.*

This article is subjected to a comprehensive analysis of the researches linguistic of phraseological investigations of Russians. Since the data of stable structures of language are contained not only the mental characteristics of these peoples, but also the most well-recognized forms of expression typological concepts in languages. From this point of view, first of all, updated cognitive foundations of languages common language and the values of EF as a major structural units.

Key words: *key values of phraseological units, the study of phraseological units from a cognitive point of view, comparative typology of languages, comparative study, topical issues of phraseological units, interlingual equivalence of phraseology, concept, additional values.*

Римдеги амфитеатрлардын коомдогу негизги милдеттеринин бири сөз чеберчилигинин деңгээлин өстүрүү жана кеп маданиятын тиешелүү деңгээлде өнүктүрүү болуп саналгандыгы илимий булактардан бизге белгилүү. Ал эми речибиздеги прагматикалык негизги жүктү жана ошондой эле пикир алмашуудагы модалдуулуктун негизги булагы катарында туруктуу сөз айкаштарын саноого болот. Грек окумуштууларынын риторикалык багыттагы ой жүгүртүүсү жана алардын айрым фразалары туруктуу сөз айкаштарынын деңгээлине көтөрүлүп азыркы мезгилге дейре маанисин жоготпой келет. Эгерде Аристотелдин, Цицерондун жана Демокриттин риторикалык ойлоруна талдоо жүргүзө турган болсок туруктуу сөз айкаштарынын генезиси коомдук негизде болуп, маданияттын жана интеллектуалдык өнүгүүнүн шарттары экендигине ынанарбыз. Тилдеги туруктуу сөз айкаштары В. Гумбольддун эмгектеринде каралып кийинки учурдагы младограмматиктердин эмгектеринде илимий бир калыпка салынган. Психологиялык багытта илимий деңгээлде өз изилдөөлөрүн жүргүзгөн младограмматиктердин аннабашы болуп саналган Г. Пауль өз эмгегинде илимий теориялык жактан жалпы эле речтеги даяр тилдик элементтерге анын ичинде туруктуу сөз айкаштарына таянуу менен бир канча алгылыктуу жоболорду жарата алган. Г.Паулдун эмгектеринде туруктуу сөз айкаштарынын социалдык генезиси боюнча психологиялык негиздеги мыйзам ченемдер белгиленген деп айтууга болот. Аталган илимпоз тилдеги тарыхый өнүгүүнүн натыйжасында сөз айкаштарынын ортосундагы түрдүү грамматикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөр компоненттердин ортосундагы байланыштын бекемделишине алып келе тургандыгын белгилейт (383,1960). Г.Пауль Римдеги атактуу инсандардын, анын ичинде айрыкча Цицерондун айтымдары кандай жол менен эл арасында таралгандыгын жана туруктуу сөз айкаштарына, б. а. Конструкцияга айлангандыгына кенири талдоо жүргүзөт. (380-86,1960). Бирок, негизинен Г.Пауль туруктуу колдонууга ээ боло баштаган учкул сөздөрдүн грамматикасына кайрылса деле, аталган окумуштуу фразеология терминин пайдаланган эмес жана өз алдынча категория катарында талдоого алгандыгы алгачкы эмгектеринде байкалбайт (1960). Эгерде Г.Паулдун аныктамасына

көнүл бура турган болсок, ал мындайча баяндайт: «Подобным же образом можно объяснить обособленные предложения, имеющие форму засивимого предложения. Первоначально это либо психологические подлежащие, либо психологические сказуемые, употребляемые без второго главного члена, который остается невыраженным и подсказывается ситуацией» (384,1960). Ошондой эле даниялык окумуштуу И.О. Есперсен тарабынан да фразеологизмдердин жалпы тилдик негиздери боюнча жүйөлүү пикирлер айтылган. Илимпоз туруктуу сөз айкаштарынын, жалпы эле коммуникативдик чөйрөдө, зарыл тилдик категория, элдин тилдик жактан калыптануусуна эриш-аркак өнүккөн процесс экендигине токтолуу менен бирге тилдин тарыхы тыгыз байланыштуулугун баса белгилейт. Ал эми белгилүү окумуштуу О.Есперсендин жеке пикирине кайрыла турган болсок «терс кабылоону логикалык жактан үч багытта кароого болот: буйрук – каршы болуу – күмөн саноо». Биздин оюбузча ар бир туруктуу сөз айкашы лингвистикалык бирдик болуу менен тилдик түзүлүштүн курамында каралууга тийиш жана адамдын психологиялык абалы көпчүлүк учурда тилдик каражаттар аркылуу реалдашат. Мындай реалдуу жагдайды төмөндөгү схемалык **үчилтик** менен мүнөздөөгө да болт.

Албетте жалпы тил илиминдеги алгачкы саамалыктар белгилүү лингвист Ш.Баллиге да тиешелүү деп жыйынтык чыгарууга болот. Анткени аталган окумуштуу «Французская стилистика» (орусча басылмасы М.,1961) аттуу эмгегинде алгачкылардан болуп жалпы эле туруктуу сөз айкаштарынын тилдеги пайда болуу мыйзам ченемдерине талдоо жүргүзүп, эркин сөз айкаштары менен туруктуу сөз айкаштарынын ортосундагы негизги айырмачылыктарды, бир эле мезгилде окшоштуктарды терен изилдеген. Эгерде биз сереп салган окумуштуулардын ойлорун **азыркы мезгилдин алкагында** алып карай турган болсок, негизинен туруктуу сөз айкаштарын тилдик каражаттын деңгээлинде талдоого далалаттанышкандыгы байкалат. Ошондой эле жогоруда аты аталган окумуштуулар тилдик системаны атомардык, б. а. сенек бүтүндүк катарында жана туруктуу сөз айкаштарын болсо стихиялуу түрдө адамдын психикасы менен биргеликте пайда болгон кубулуштарында кабылдашкан.

Фразеологизмдердин тилдин калыптануусундагы тарыхый ордун орусиянын окумуштуулары да өз изилдөөлөрүндө кенири белгилешкен. Анткени,

элдин тарыхынын тилинде чагылдырылат, тыгыз байланышта болот жана биримдикте өнүгүп отурат (2,39-89). Ошондой эле В.Ломоносов туруктуу сөз айкаштарынын тилди туура сүйлөөгө үйрөтө турган каражат экендигине токтолгон. Бирок Москвадагы алгачкы окуу жайларына иштелип чыккан окуу китептеринде А.Барсов фразеологизмдерди категория катарында бөлүп караган эмес. Кала берсе А.А.Потебня туруктуу сөз айкаштарын «обороты» термини менен атаган жана даяр сөз айкаштары катарында **сын атоочтор менен алмашып келе турган** каражат катарында түшүндүрүүгө аракеттенген. Алсак аталган окумуштуу төмөндөгүдөй тилдик кубулушту талдоого алат: «Согласно приведенным местам Миклошича, многочисленные во всех славянских наречиях обороты, в коих прилагательное состоит на месте подлежащего, напр. русские пословицы «и глуп слово в лад», «наг золота некопит» (104,1958). Албетте А.А.Потебня орус тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык формасын даяр конструкциялар катарында түшүндүрүүгө далалаттангандыгын байкоо кыйынчылыкка турбайт. Ал эми Ф.И. Буслаевдин эмгектеринде туруктуу сөз айкаштарынын тилдин тарыхындагы өзгөчө ордуна көп маани берилип, прикладдык жагы негизги лингвистикалык белгиси катарында алынат. Ф.И. Буслаев фразеологизмдер диздик тил «народный язык» деген өзүнчө тарыхый түрмөкө кошуп, көп кылымдык тарыхын талдоого алган. Аталган окумуштуу фразеологизмдердин тарыхый маанисине мындайча токтолгон: «Мало того чтобы знать, что такое-то выражение подлежит такому-то грамматическому или риторическому правилу, надобно возбудить сочувствие к правильной и изящной речи, **обогащать память** значительным запасом самих выражений» (290,1992). Эгерде илимпоздун сөзүнө көнүл бура турган болсок, тилдин лексикалык корунун байышы жана элдин интеллектуалдык, маданий жактан өнүгүүсү тикедентике туруктуу сөз айкаштары менен байланыштуу экендиги жөнүндө айтылып жаткандыгын түшүнүү анчалык кыйын эмес. Биз белгилеп көрсөткөндөй, синхрондук абалда, б. а. тилдик коллективдин кылымдар бою топтолгон тилдик маданиятынын жемиштерин жана практикалык турмушундагы зор тажрыйбасынын негизинде топтолгон орду толгус байлыкты кийинки муундун өкүлдөрүнө байыркы формасында калтыруу лингвистикалык **тарыхый чындык** экендиги калетсиз. Анткени жогоруда аты аталган илимпоз белигилеп өткөндөй, калыптануу процессинде болгон жаны муундун өкүлдөрүнө көп кылымдык лингвистикалык байлыкты ыйгаруу онойго турган эмес. Анткени тилдик менталитеттин калыптануусу бир гана мезгилдик мерчем менен аныкталбастан, тилдик коллективдин тилдик менталитети менен да аныкталмакчы. Биринчи кезекте, Ф.И. Буслаев баса белгилегендей, «**обогащать память** значительным запасом самих выражений», б. а. жаны муундун ан сезимин байыркы формалар

менен кайрадан жаратуу зарылдыгы туулмакчы. Мындай муундар арасындагы байланыш, окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү тарабынан далилденгендей, туруктуу сөз айкаштарынын катышуусу менен гана иш жүзүнө ашырыла турган маселе.

Адабият:

1. Атаханов Ш.Т. Схожие языки, схожие духовности// Известия вузов Кыргызстана. Б., 2015. №6, стр. 23-31.
2. Барсов А.А. Российская грамматика. М., 1981. 776 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
4. Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. М., 1992. (512 с).
5. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Тр. юбил. науч. сессии ЛГУ . - Л., 1946. - С.45-69.
6. Есперсен О. Философия грамматики.- М.: Изд-во иностр. лит., 1958. - 578 с.
7. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
8. Потенция А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. (536 с.).
9. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии// Ученые зап. ЛГУ. Сер.филол. наук. - 1956. - Вып.24. - С. 125-149.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.